

I. 1964—1970 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Կենտրոնական թաղամասի պեղումներին մասնակցել են հեղինակը (տեղամասի պետ 1964—1968 թթ. և 1970 թ.), հնագիտության և աղագործության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատակիցներ Ն. Հակոբյանը և Ֆ. Բաբայանը (1969—1970 թթ.), Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ավագ դասախոս Ռ. Նփրեմյանը (1968 թ.), Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտ, այժմ դասախոս Ի. Ղարիբյանը (1968 թ.), համալսարանի պատմության ֆակուլտետի փորձառու-ուսանողներ (1968—1969 թթ.): Ընդհանուր աշխատանքները ղեկավարել է Դվինի արշավախմբի պետ պրոֆ. Կարո Ղաֆազարյանը: 1964 թ. պեղումները հիմնականում հետախուղական բնույթ էին կրում: Նպատակն էր պարզել վաղ միջնադարյան Դվինի արհեստային արտադրանքի հետ կապված մի շարք հարցեր, շերտադրական դիտարկումներ կատարել: Այդ հարցերը լուծվեցին մասամբ ավելի վաղ շրջանի վերաբերյալ, քանի որ պեղումներից դուրս եկած նյութերը զերադանցապես վերաբերում էին IX դարին:

Աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացվեցին տեղամասի արևմտյան հատվածում 1954 թ. ընդհատված-19 դժի e, I, ք, և քառակուսիների շրջանում (նկ. 2): Այդ տարածությունը փակված է կաթողիկն եկեղեցուց արևմուտք, մոտ 15 մ. հեռավորության վրա: e և I քառակուսիները բոլորովին պեղված չէին, իսկ ք և II քառակուսիներում հեռացված էր վերին շերտը: Նախորդ տարիների պեղումների ժամանակ այդ հատվածում բացվել էր հյուսիսից-հարավ ձգվող ինչ-որ շինության պատի սնացորդներ, որը հնարավորություն էր տալիս ենթադրել մոնումենտալ շենքի առկայության մասին:

Պեղումների հետևանքով բացվեց այդ շինությունն արևելյան պատի մի մասը 20,0 մ երկարությամբ: Պատի հաստությունը 1,24 մ է, պահպանված մասի բարձրությունը՝ տեղ-տեղ 80 սմ: Այն ձգվում էր դեպի հարավ և մահում ձ-19 քառակուսու մեջ: Պատի շարվածքի ձևը՝ եղենաշար, ցույց է տալիս, որ շինությունը պետք է կառուցված լիներ առնվազն VII դարում:

Այդ են ապացուցում դստված նյութերը՝ տաշված օղակներով ապակն թասերի ընկորները, VIII դ. արաբական պղնձե դրամներ¹ և այդ շրջանին բնորոշ զարդամոտիվներով խեցեղենը:

Շինության ներսում, զետնի մակերեսից 2,0 մ խորության վրա բացվեց շինության հատակը (աղ. II, 1), որը շատ լավ պահպանված էր: Հատակը մոտ 10 սմ հաստությամբ պնդացրած կավից էր, որի տակ 20—25 սմ հաստու-

¹ Կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. հայտնաբերված դրամները որոշվել են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագործության բաժնի ցուցով. պատմ. գիտ. թեկնածու Խ. Մուշեղյանի կողմից:

թվամբ լցված էր մանր խիճ, հավանաբար եկեղեցու զամբուն շինության տաշված քարերի ավելցուկներից: Ըստ երևույթին IX դարում հատակը մի փոքր բարձրացրել են, որի հետևանքով նկատվում են տեղանքի որոշ անհամամասնություններ:

Շինության սենյակների մեջ մտնող Ե և Բ-19 քառակուսիներում բացվեցին երկու մեծ հոր (Ե-19 քառակուսում բացվածի չափերն են. խորությունը՝ 1,0 մ, բերանի տրամագիծը՝ 1,35 մ, Բ-19 քառակուսու բացվածինը՝ խորությունը՝ 1,75 մ, բերանի տրամագիծը՝ 1,5 մ. հատակի տրամագիծը՝ 2,0 մ), որոնք կոնաձև են և Դվինում լայնորեն տարածված հորերի սխեմայի նախնական ձևերն են ներկայացնում (աղ. III): Այդ հորերի VII—IX դդ. թվագրման օգտին են խոսում նաև Փայտակարանի (Օրեն-Կալայի) պեղումներից, ժամանակամերձ շերտերում երևան եկած նույնատիպ հորերի առկայությունը²:

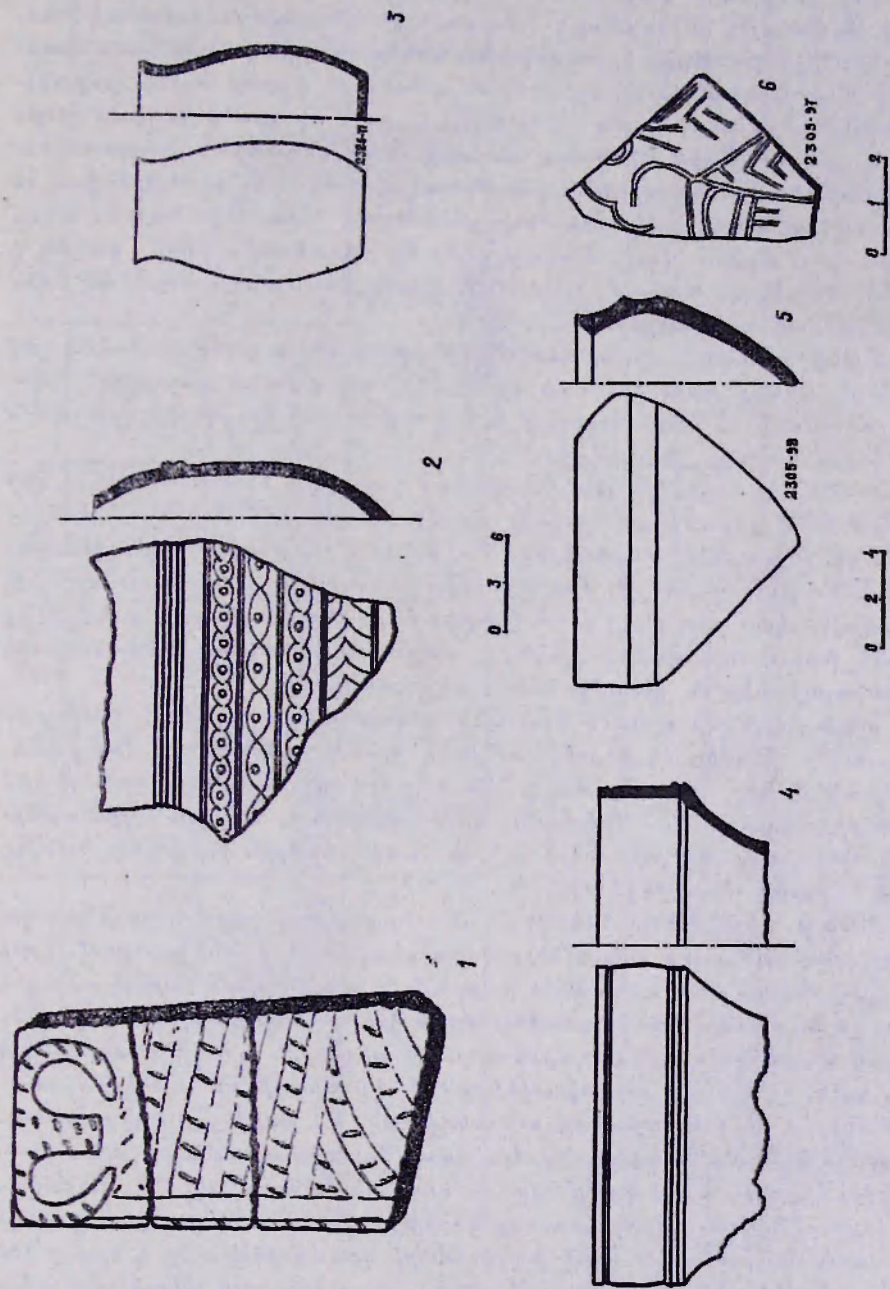
Հորերը հարուստ էին հնագիտական առարկաներով: Հայտնաբերվել են խեցեղեն և ապակե անոթների ռազմաթիվ ընկոյրներ: Ապակե անոթները մեծ մասամբ սխառիս են, մի հանգամանք, որը խոսում է նրանց կիրառման նեղ հնարավորությունների մասին: Ամենայն հավանականությամբ ապակե սնոթների և մասը պատկանել են եկեղեցական սպասքին: Ապակե անոթների մեջ մեծ խումբ են կազմել դամպարները (Дампарты), որոնք կախված են եղել Խաթողիկե եկեղեցու ջահերի վրա: Մետաղե իրերից հետաքրքիր է բրոնզե փոքր ունելին, որը հավանաբար օգտագործվել է ոսկերչական աշխատանքներում: Նման աշխատանքներում է հավանաբար օգտագործվել 2305 /17 ոսկրե փափուկը: Պահպանվել է գալիկի միայն բերանը պոչի փոքր մասով (նկ. 30): Բերանը բավական լայն է. օվալաձև, պոչը կլոր է (բերանի երկարությունը՝ 3,5 սմ): Գալիկը գտնվել է շինության խոշոր հորերից մեկում: Գտնված դրամները թվագրվում են VIII դ. վերջով և IX դ. առաջին տասնամյակով:

Թաղամասի Ե-19 քառակուսու արևելյան մասում, անմիջապես պատի մեջ բացվեց մի փոքրիկ հոր, որի միջից դուրս եկան ձևավոր շուրթով մեկ սափոր և կլոր տափակ աման՝ ելուստաձև կանթերով:

IX դ. բարձրացված հատակը, որը մոտավորապես 1,70 մ խորության վրա է, պահպանված է միայն հորերի մոտակայքում, որոնք գտնվել են շինության տնտեսական բաժանմունքում: Ե և Բ-19 քառակուսիներում, երբ հնագույն խորքի շերտերը, պարզվեց, որ շինության հատակն այսպես ավելի ցածր է, քան հարևան բաժիններում: Այս մասում, անմիջապես հատակի վրա հայտնաբերվեցին ձևավոր բերանով երկու մեծ կժերի բեկորներ (աղ. II, 2), կարմիր ներկով փայլեցված փոքրիկ կճուճ և այլն, որոնք հիմնականում թվագրվում են VIII—IX դարերով:

Շինության հատակից քիչ բարձր երևան են գալիս ջնարակած թասերի և պնակների բեկորներ (աղ. IV, 2): Ընդունված անասնաբանների համաձայն, այդ տիպի ջնարակումը (եռագույն՝ դարչնագույն, դեղին և կանաչ երանգավորումներով, ընդհանուր գարգերով) միջնադարյան ջնարակած խեցեղենի նախնական ձևն է, որը մեկ անգամ ևս ապացուցվում է կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված նյութերով: Պետք է նշել, որ 1964 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված ջնարակած անոթների թիվը շատ սակավ էր և հնարավորու-

² Г. А. Ахмедов, Некоторые итоги археологических раскопок городища Орен-Кала в 1959—1963 гг., в сб. «Археологические исследования в Азербайджане», Баку, 1965, стр. 136.

Նկ. 1. Նյութեր վաղ երկաթի դարաշրջանի շերտից:

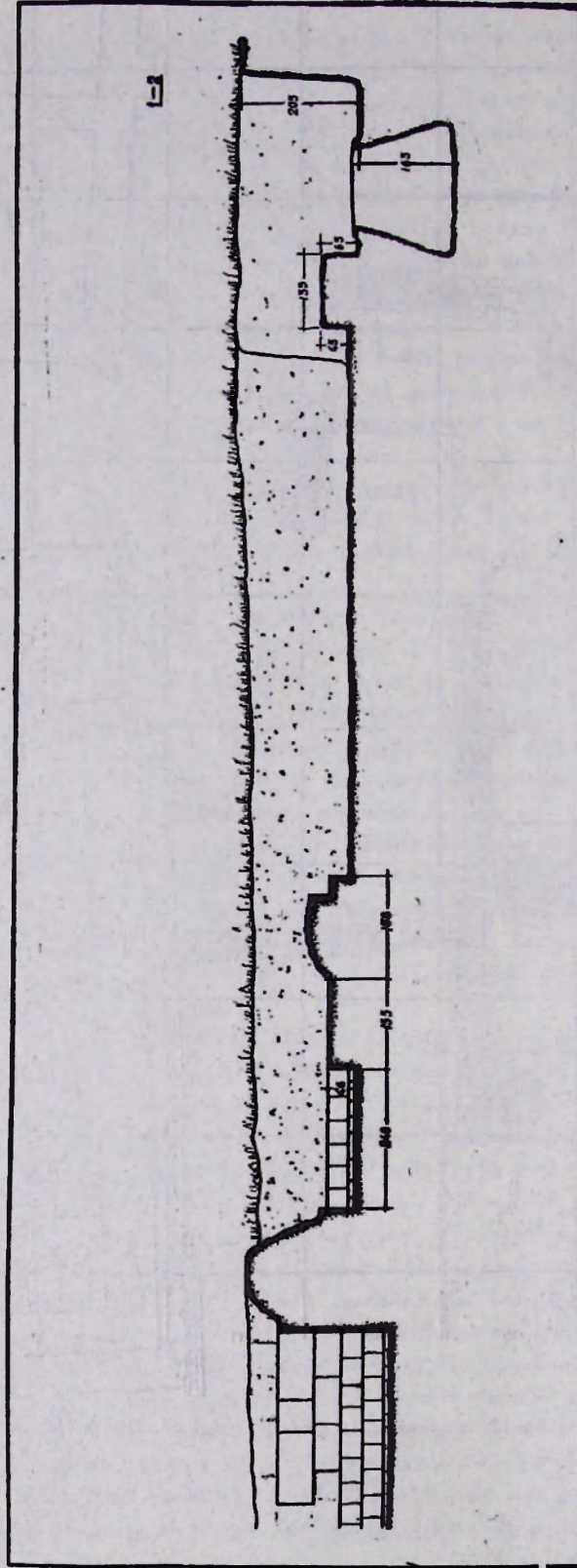
թյուն շրնձեռեց որևէ կոնկրետ եզրակացության հանգեւ նբանց թվադրման վերաբերւալ: Ի-19 քառակուսում 1,45 մ. խորության վրա գտնվեց կաթնավուն ցնարակով պատած և կոբալտով արված զարդանախշով մի պնակի բեկոր (աղ. IV, 1), որը միջադեպի ծագում ունի և հավանաբար IX դ. ներմուծվել է Սամաասից (Միջագետք): Ի-19 քառակուսին պեղելու ժամանակ ստորին շերտերից գտնվեցին քարե երկու ամանների բեկորներ (պահպանվում են Դվինի հնագիտական բաղալում): Քարե ամանների դյուտը Դվինի վաղ միջնադարյան շերտերում խիստ հետաքրքիր է, քանի որ դրանք Դվինում դրեթե չեն հանդիպում: Քարե անոթների պատրաստման կուլտուրան Հայաստանում լայն տարածում ունեն ավելի վաղ ժամանակաշրջանում և հայտնաբերվում են ուրարտական և հին հայկական հուշարձաններում (էրերունի, Կարմիր բլուր, Արտաշատ և այլն): Վաղ միջնադարյան մի քառակուսի անոթ գտնվել է Գառնիի IV—V դդ. շերտում (2235/20), որը իր ձևով շատ է մոտենում Դվինում գտնված ամաններին:

Դվինի ամանները պատրաստված են բաղալտից և ունեն բավական լավ մշակում: Դրանք խորն են, մոտ 24,0—26,0 սմ և հաստ պատերով՝ 4,0—5,0 սմ: Ամաններն ունեն հորիզոնական կանթեր, իսկ մի բեկորի վրա պահպանվել է ծորակը (նկ. 29,9):

X—XIII դդ. շերտերն սյդ հատվածում շատ վատ են պահպանվել, քանի որ մոտ 1,0 մ խորությամբ ամբողջ շերտերը քանդվել և խառնվել է՝ XVII—XVIII դդ. թաղումների հետևանքով: Մեղ թվում է, որ ընդհանրապես կենտրոնական թաղամասը 893 թ. երկրաշարժից հետո խիստ տուժել է և այլևս չի բնակեցվել կամ շատ թույլ է բնակեցված եղել: Այդ են պնալում գտնված ուշ շրջանի խիստ սակավաթիվ նյութերը, ճարտարապետական մանրամասների բացակայությունը և շինությունների աղքատությունը:

Նույն թվականի աշնանը մասնակի պեղումներ կատարվեցին ց-19 օռոակուսում: Պեղվեց մի փոքրիկ սենյակ, որտեղ դուրս եկավ մեծ քանակությամբ մոխիր, որի մեջ առկա էին վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի կարանների բեկորներ: Ըստ երևույթին, միջին դարերում, հողային աշխատանքների ժամանակ, այդ բեկորները վեր են հանվել ստորին շերտերից: Գտնվեց կավե փոքրիկ հալոցի բեկոր:

1965 թ. պեղումները. Շինության հետ կապված մի շարք հարցեր լուծելու նպատակով տյս տարի պեղումները կենտրոնացվեցին երկու կետերում՝ հյուսիսային մասում, ուր անկասկած բացվում էր տնտեսական հարկաբաժինը և հարավային մասում, որտեղ բնակելի մասն էր: Կարևոր է նշել, որ պեղումները լավ արդյունքներ տվեցին: Հիմնականում պեղվեցին Ը, Ժ-19 և -20, ց-18 և -19, Կ-19, Ի-18 և -19 քառակուսիները (նկ. 4): Շինության բնակելի հարկաբաժիններից մեկը սյունադարձ սենյակով (աղ. V) բացվեց Ը և Ժ քառակուսիների շրջանում: Սենյակի մեջ հավասար հեռավորությունների վրա պահպանվել էին չորս խարիսխների՝ փայտե սյուների համար (աղ. VI): Հարավային կողմում ձգվում է մի պատ, որը կեսից ընդհատվում է և առայժմ որոշակի բան ասել հնարավոր չէ: Սյան խարիսխների գասավորությունը և նրանց հեռավորությունը միմյանցից ցույց են տալիս, որ այդ մասում շինությունն ունեցել է հաղարաշեն ծածկ (դիխատուն): Այս փաստը Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում: Շինության հատակը շարունակվում է նաև այս քառակուսիներում: Նյութերը վերստին ցույց են տալիս, որ շինությունը VIII դ. է կառուցվել:

Նկ. 3. 1964 թ. պեղված հատվածի կտրվածքը հյուսիսից-հարավ

Տեղամասի հյուսիսային կողմում շարունակվեցին նախորդ տարվա պեղումները ց-19 քառակուսում: Բացվեց երկու հոր, որոնցից մեկն ունեւ 5,0 մ խորություն և 2,0 մ տրամագիծ: Հորը շաա հարուստ էր առարկաներով և իրերով: Դուրս եկան IX դ. հասարակ և ջնարակած խեցեղենի հիանալի նմուշներ (ամբողջական և բեկորներով), ապակե անոթների բաղմաթիւ օրինակներ, մի քանի աասնյակի հասնող ձեւերով: Ապակե անոթների մի մասը տարբեր գույների դամպարներ են, նախորդ տարվա նյութերի նման, որոնք պատկանել են կաթողիկե եկեղեցու խոշոր ջահերին: Ապակե դամպարների տարբեր գույներիներդաշնակությունը լուսային հետաքրքիր էֆեկտ է ստեղծել եկեղեցու ներսում: Ապակե անոթների այս մեծ ժողովածուի գլուտը լայն հնարավորություններ է ընձեռում ուսումնասիրելու միջնադարյան Հայաստանի ապակեգործության վաղ շրջանը: Ապակե թասերի հիանալի օրինակներ հայտնաբերվեցին ց-18 քառակուսու փոքր հորում: Ըստ երեւոյթին, այն փոքրիկ թաքստոց էր, որի պատերի տակ շարված էր շուրջ 14 թաս, նուրբ երանգներով: Անոթները պատրաստված էին դեղարվեստական բարձր ճաշակով:

Մեծ հորում դռնված իրերի մեջ առանձին խումբ են կազմում միջագետքյան ծագում ունեցող կաթնավուն ջնարակով պատած և կապտավուն դարդանախշերով պնակները, որոնք մեկ անգամ ևս ապացուցում են Դվինի առևտրական լայն կապերը մերձավորարեւելյան առաջավոր երկրների հետ:

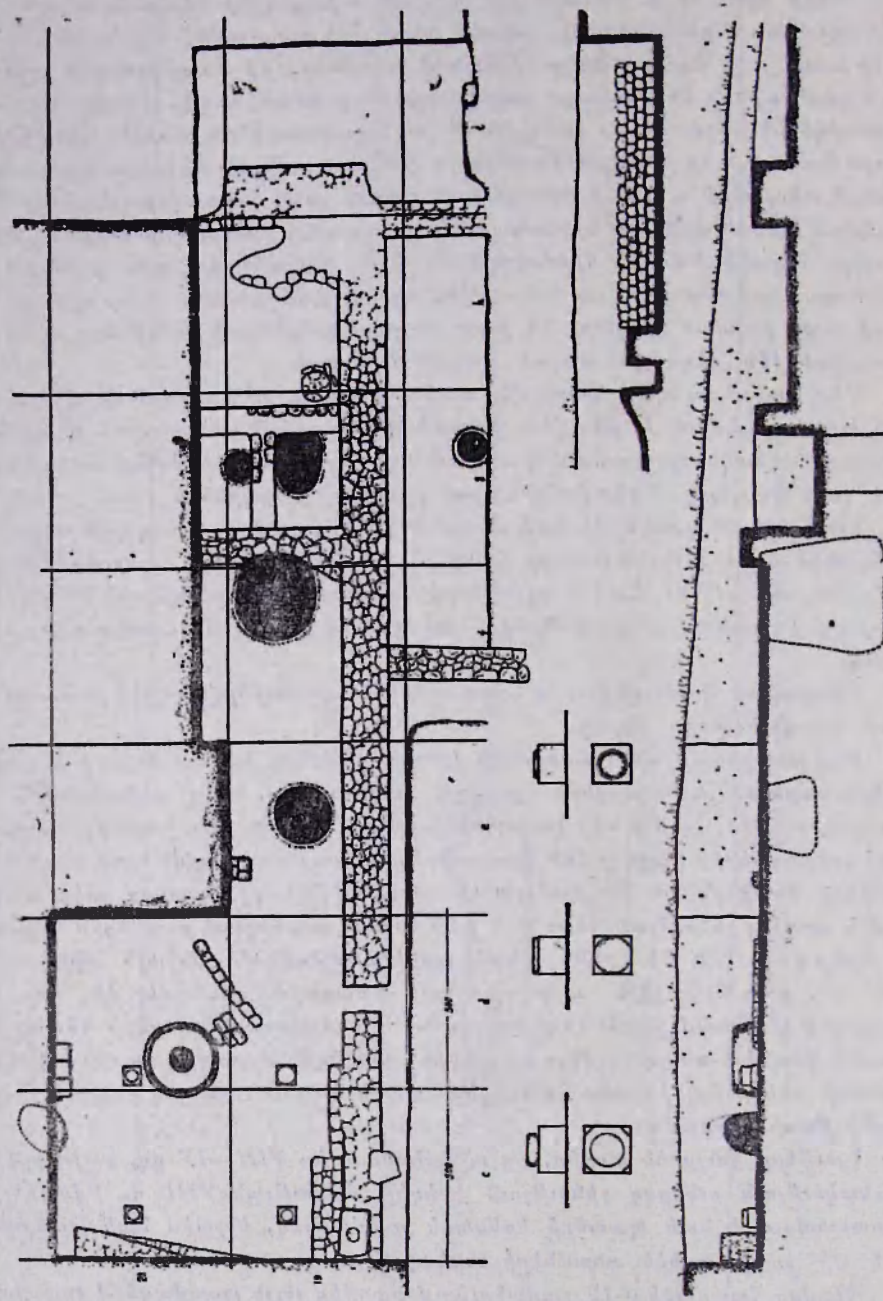
Նույն հորում զանվել են նաև մետաղե իրեր, այդ թվում՝ ոսկերչի աշխատանքային գործիքներ, շաա նուրբ հատիչներ, կողպեքի մասեր, դարդեր (2326/106, 107, տղ. XXXVI, 7,8) և այլն: Հորի հնագիտական նյութը, որը մի քանի հարյուրի է հասնում (բեկորներով), թվագրվում է IX դ. արարական դրամներով:

Ջնարակած հիանալի թասեր և ապակեղեն հայտնաբերվեց ց-19 քառակուսում բացված փոքր հորից:

Բացված շինության հյուսիսային և արեւելյան կից կառույցները և նրանց փոխհարաբերության հարցերը լուծելու նպատակով, որոշ աշխատանքներ տարվեցին ց-18, ի-18 և -19 քառակուսիներում: Այստեղ դեռ նախորդ տարիների պեղումներից բացվել էրն կրաշաղախով. հասարակ շարվածքով աարեր պատերի մնացորդներ: Անհրաժեշտ էր պարզել, թե այդ պատերը որեէ կապ ունեն արդյոք շինության հետ: ց և ի-18 քառակուսիներում բացվեցին նրանց մի մասը (աղ. VII, 2), որոնք դձպր արեւելք են ձգվում. սակայն ընդհատվում են. ըստ երեւոյթին, այդ պատերը հետագայում քանդվել են, որը և անորոշ է դարձնում ընդհանուր կապը: ի-18 քառակուսում բացվեց հիանալի հատակ բնակելի սենյակի մեջ: Հատակին գանվեցին փորագիր հաստ ապակե բաժակի բեկորներ, ինչպես նաև եղիպտական ծագում ունեցող ջողյուն խեցեղեն թասի շրթնամաս:

Նյութերը ցույց են աւլիս, որ այս մասում ևս VIII—IX դդ. աշխարհիկ նշանակություն ունեցող շինություն է եղել: Շինության VIII դ. թվադրելը հաստատվում է նաև պատերի եղենաձեւ շարվածքով, ինչպես նաև արարական մի քանի պղնձե դրամների առկայությամբ:

Պեղվող հատվածի ց-19 քառակուսում բացվեց լայն տրամագծով ջրատար խողովակների շարք (տեղում պահպանվել էին երեքը): Խողովակները ձգվում էին դեպի հարավ, ց-20 քառակուսին, որտեղ ուղղագծվում էին ինչ-որ հորի մնացորդներ (աղ. VIII): Հորի շրջապատը մաքրելուց և բերանը բացելուց հե-

Նկ. 4. Համակարգիչի և կորկած 1964—1965 թթ. պեղված հատվածի

տո պարզվեց հետևյալ պատկերը: Հորի բերանին, ուղղահայաց դիրքով, դրված էր ռեպի ներս իջնող կավե խողովակ, որի բերանը ծածկված էր թրճած աղյուսով: Հորը 2,7 մ խորությամբ դատարկ էր: Բերանի շուրջը, ներսից մոտ 0,7 մ խորությամբ շարված էր հաջարաշենի ձևով մանր թրճած աղյուսներ: Հորը պեղելու ժամանակ հայտնաբերվեցին XI—XII դդ. մի քանի հարթ և ուորուն կապույա գույնի ապակե ապարանջաններ: Հորի բերանին հավասար բացվեց կավե պնդացրած հատակ, որի վրա լեց Կտնված նյութերը նույնպես թվագրվում են XI—XII դդ., հատկապես ընդհանուր է ջնարակած բաղմագույն խեցեղենը: Ը-19 քառակուսու հարավ-արևելյան անկյունում գտնվեց մի տուֆ քար, որի կենտրոնում խորը փորվածք էր: Բացված խողովակներով հորը, տուֆ քարը հավանաբար պատկանել են ինչ-որ արտադրական կառույցի: Կարևոր է նշել, որ խողովակների մեջ կար մանրահատիկ եավի նստվածք, որը հավանաբար առաջացել էր կավակոխության ժամանակ հոսող շրերից: Ուշ շրջանի նյութերը խիստ ավերվել են հետագա թաղումների հետևանքով:

Շերտագրական որոշ հարցեր պարզելու նպատակով Գ-18 և -19 քառակուսիներում խորացանք մոտ 0,5 մ: Մեղ համար անսպասելի³ այդ հատվածում բացվեց վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի շերտ, նույն դարաշրջանի սև և դորշ փայլեցված խեցեղեն նյութերով: Գ-19 քառակուսում բացվեցին սև փայլեցված կարասներ: Կարասներից մեկի մեջ գտնվեց մի երկարավուն անոթ (նկ. 1ա). որն ակներևաբար գինի վերցնելու համար է ծառայել: Կարասներն իրենց աստիճանական ևղանակով և ձևով կրկնում են Դվինի միջնաբերդում բացված նմանօրինակ նմուշներին, այն տարբերությամբ, որ նրանց իրաններն վրա քաջակալում են ուռուցիկ պարզանախշերով:

1966 թ. պեղումները. Պեղման աշխատանքները տարվում էին Ը, Ժ-21, Ի, Զ, Է, Դ-20 և Ի-18 քառակուսիներում: Նպատակն էր պարզել շինության արևմտյան և հյուսիսային պատերի առկայության հարցը: Նշենք, որ առևմտյան մասում պատերի հիմնապատերի հետքերն առայժմ բացակայում են, իսկ հյուսիսային մասում պատերը խիստ քայքայված են և լրիվ պսուղեք կազմելու անհնար է:

Տեղամասի Ը և Ժ-21 քառակուսիները պեղվեցին շինության մակարդակին հավասար: Այս հատվածում ևս շարունակվում էր շինության կամածեռ հատակը: Հատակին, իր տեղում բացվեց մի մեծ գեղնավուն կճուճ, յայն բերանով և զնդած իրանով: Կճուճի բերանին գրված էր մտրմարե հարթ, յավ հղծված տախտակի բեկոր: Նույն մասում գտնվեցին ջարե փոքրիկ խաչ (նկ. 30,ա), փորագիր ապակե անոթների բեկորներ, որոնք թվագրվում են VII—VIII դդ.: Ի-18 քառակուսում նույն խորություներից գտնվեցին եղևնազարդ վերադիր գոտիով կարասի բեկորներ, որոնք ընդհանուր են վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանին:

Ի-19 քառակուսում բացվեց մի հոր, որն անմիջապես շինության հյուսիսային (տնտեսական) հատվածի արևելյան պատի տակ էր գտնվում: Հորի միջից գտնված իրերը (ջնարակած բաղմագույն և միագույն անոթներ, ապակե թասերը բեկորներ, եռաթև նետասլաքի բեկոր և այլն) թվագրվում են IX դ., բայց մի փոքր ավելի վաղ, քան շինության մեծ հորի նյութերը:

³ Թվում էր, թե կենտրոնական թաղամասի այդ հատվածում ի հայտ կդան V—VII դդ. շինությունների հետքեր և կգտնվեն վաղ միջնադարյան նյութեր: Ըստ երևույթին, կաթոլիկ եկեղեցին կառուցելուց հետո այդ հատվածը հրապարակի գեր է կառարել:

Պեղավայրի I, Զ, Խ, i-20 քառակուսիների շրջանում (աղ. IX), որը բացվեց 2,0 մ խորությամբ, ոչ մի էական հարց չպարզվեց՝ կապված շինության հետ: Սիայն կենտրոնական մասում բացվեց հում կավե աղյուսներով շարված հաստ պատի մնացորդներ, քայքայված վիճակում: i-20 քառակուսում 1,80 մ խորության վրա գտնվեց մի տուֆակերտ, ճոխ հարդարված խոյակ, որը թվագրվում է V—VI դդ. (նկ. 62):

Խոյակի բարձրությունը մոտ 42 սմ է: Այն երեք կողմից ունի հիանալի քանդակներ, որոնք բնորոշ են վաղ միջնադարյան քանդակագործությանը և բազմիցս հանդիպում են կոթողների և ճարտարապետական հուշարձաններին վրա: Խոյակի վերին մասը խիստ քայքայված է: Այն հավանաբար ունեցել է ատամնաշար, որը հանդիպում է նույնատիպ այլ խոյակների վրա: Մի կողմից օղակի մեջ պատկերված է հավասարաթև իռաչ, վերցված ոճավորված տերևների մեջ: Երկրորդ երեսին արված է հովհարաձև զարդ, իսկ հաջորդում՝ սիմետրիկ քանդակված է շաա տարածված լոտոսը, ոճավորված անրևների մեջ: Չորրորդ կողմում նկատվում են ինչ-որ զարդերի հետքեր, բայց խիստ մաշված են և չեն վերականգնվում: Խոյակի կենտրոնով, երկու կողմից անցնում են խորը ակոսներ: Նույն տիպի խոյակ հայտնաբերվել է Ջրվեժի գերեզմանաանր, որը դրված է եղել թևավոր խաչով աստիճանավոր կոթողի սյան վրա: Հաջորդիկ եկեղեցու և եպիտոֆիոսարանի մոտ նկատվում են քառակուսի և ուղղանկյուն հասակագծով հիմքերի հետքեր, որոնք շարված են լավ մշակված քարերով: Թևավոր խաչը բեկորների մեծ մասը գտնվել են դրանց ջրջապատում: Հավանաբար Դվինում թևավոր խաչերով կոթողների թիվը շատ է եղել, քանի որ գտնվել են կոթողներին պաականող սյուների, խաչիսիների և խոյակների բազմաթիվ օրինակներ:

Արտագրության միջոցների ուսումնասիրության համար կարևոր է երևիվել կաղապարի մի մասի գյուտը, որը երկար օգտագործելուց խիստ դեֆորմացիայի է ենթարկվել (նկ. 292): Կաղապարի մեջ հավանաբար ձուլել են աշխատանքային ինչ-որ գործիք: Նկատվում է բերանի մի մասը, իսկ մի կողմում արված է թմրիկ, հավանաբար կոթառի անցքի համար (2450/68, երկարությունը՝ մոտ 15,0 սմ, լայնությունը՝ 11,0 սմ):

Ինչպես նախորդ տարիներին, 1966 թ. ևս X—XIII դդ. շերտը խիստ աղքատիկ է, չկան շինության հետքեր, իսկ նյութերը սակավ են:

1967 թ. պեղումները Պեղումները հետաքրքիր նյութեր տվեցին շինության հարավային հատվածի վերաբերյալ, շինության կառուցման թվագրության ճշտման կապակցությամբ, ինչպես նաև Դվինի կենտրոնական թաղամասի նախաքրիստոնեական ջրջանի պատմության, մասնավորապես պաշտանմունքին վերաբերող հարցերի պարզարանման վերաբերյալ: Պեղումները հիմնականում կենտրոնացված էին շինության հարավային և արևմտյան հատվածում e-20 և -21, b-19 և -20, a-19 քառակուսիներում (աղ. X):

Դեռևս 1965 թ. բացված հարավային պատի մեջ երևան եկավ մուտքը (աղ. XI), որը կապում էր երկու սենյակներ: Շինության արևելյան պատը ձգվում էր հարավ՝ a, —a-19 քառակուսիների ուղղությամբ: Ըստ երևույթին, այսպես մենք գործ ունենք աարրեր բաժանմունքներով մեծ կոմպլեքսի հետ:

⁴ Տե՛ս Ն. Մ. Տոկարսկի վերակառուցությունը, Н. М. Токарский, Джрвеж, II, 1964 Вохджаберд, результаты раскопок 1958—1962 гг., Ереван, 1964, стр. 39—44, рис. 16, 23

⁵ Տե՛ս Կ. Հաֆադյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 146—152:

Հետաքրքիր նյութեր տվեցին Ե-20 և -21 քառակուսիների պեղումները: Այս-տեղ արևելքից արևմուտք ձգվում էր մի նեղ առվակ, որի եզրերը շարված էին սանր քարերով: Առվակը ծածկված էր վառ կտրմիր, թրծված հաստ աղյուսնե-րով: Հավանաբար այն տրված էր տանիքից թափվող անձրևաջրերը հեռացնե-լու համար: Ե-22 քառակուսու մեջ, ուր ուղղված է առվակը, նկատվում են հորերի մնացորդներ: Պեղվող հատվածում եղել է սենյակ, նկատվում են խիսա քայքայված հիմնապատեր, իսկ Ե-21 քառակուսու արեելյան սասում ընկած էր մեծ չափերով մի խարխուլ, որն իր հարդարանքով հիշեցնում էր Դվինի V—VI դդ. լվազրվող խարխուլները:

Շենոթյունը VIII դ. թվագրվելը այլևս ոչ մի կասկած չի հարուցում: Այդ են վկայում հատակին դրսևած հնագիտական բնորոշ իրերն ու առարկաները: Ե-20 քառակուսում, անմիջապես նոր բացված մուտքի մոտ, գտնված երկաթե եռաթև նետասլաք, որն իր լավ պահպանված վիճակով Դվինում միակն է: Ինչ-պես հայանի է, նետասլաքների այս իմբի թվագրությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում չի անցնում մ. թ. VIII դարից՝ 2-19 քառակուսում 2,0 մ խո-րությունից դուրս են գալիս ռելիեֆ հղանաձև զարդագոտիով խոշոր կարասի բե-կորներ, որոնք թվագրվում են VI—VIII դդ.⁶: Ե-20 քառակուսում, անմիջապես եռաթև նետասլաքի մոտ, հայտնաբերվեց ընդհանուր տանձաձև իրանով մի անոթ, որն ունի հարուստ զարդանախշեր, բնորոշ վաղ միջնադարյան խե-ղեղներին:

IX դ. նյութերը դերադանցապես դուրս են գալիս հորերից: Հորերից մեկը Ե-20 քառակուսում, նորից հատած կոնի տեսք ունեւ և ըավականին մեծ չա-փեր: Հորից դտնվեցին երկու ապակե երկար վզով հիանալի տափաշշեր: Ե-20 քառակուսում բացվեց երկու հոր, որոնցից մեկը տվեց ապակե անոթնե-րի հիանալի նմուշներ: Անոթներից մեկը ըարակ պատերով թաս է, դարչնա-գույն ներկով արված հարուստ զարդանախշերով: Թասի ծավված պսակի աա-կով շուրջանակի նշմարվում է արարատառ մի արձանագրություն: Նկարա-դարդ այս անոթը եզակի նմուշ է և պատմա-հնագիտական մեծ արժեք է ներ-կայացնում: Ապակիների մեջ ըավական մեծ խումբ են կազմում կանելյուր-ներով թասերը, դամպարները, որոնք հայտնի են նաև նախորդ ասրիների պե-ղումներից: Գտնվել են նաև ապակե տափակ թասերի մի քանի օրինակներ, որոնք մեր կողմից գիտվում են որպես ջահերի ստորին մեծ դամպարներ: Նույն տեղում հայտնաբերվել են միագույն և ըազմագույն ջնարակած և հասարակ խեցեղենի ըազմաթիվ ըեկորներ:

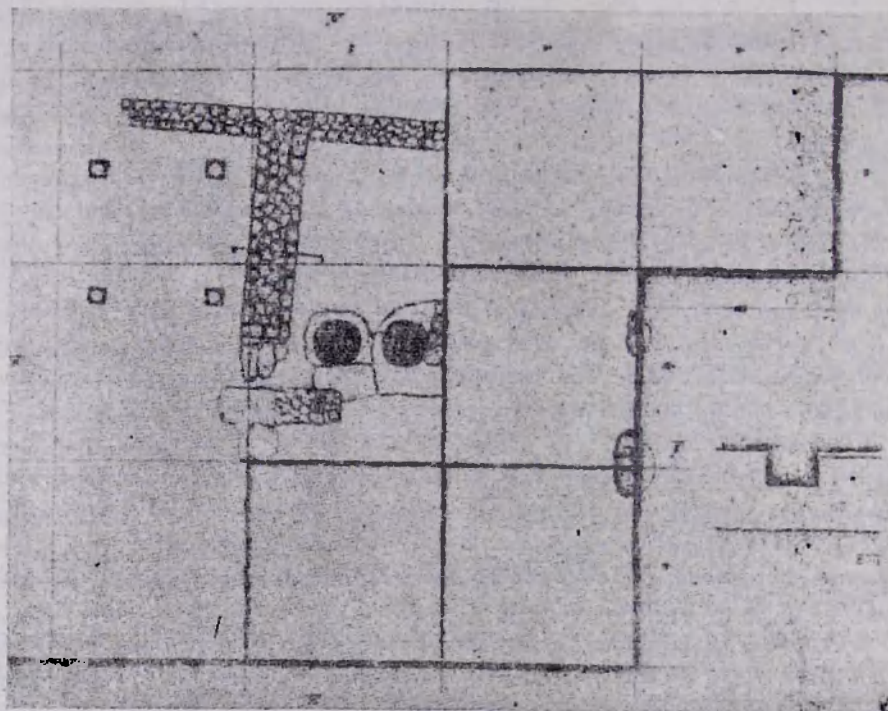
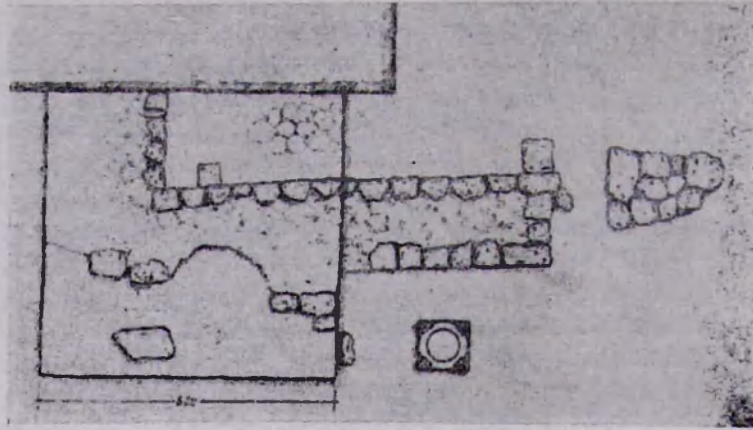
Չափազանց կարևոր է կենտրոնական-կրոնական թաղամասում հեթանո-սական մեհյանի դոհասեղանի կավե պատկերազարդ աախաակի գյուտը: Այդ-օրինակ աախաակներ նախորդ տարիների պեղումներից հայտնի էին միայն Դվինի միջնաբերդում⁸:

Ինչպես նշեցինք, 1965 թ. ց-18 և ց-19 քառակուսիներում երևան էր եկել

⁶ Ա. Ա. Բալանթարյան. Ձեռքերը V—VIII դդ., ՊՔՀ, 1965, № 4, նույնի, Материаль-ная культура Двина IV—VIII вв., автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1966

⁷ Գ. Մ. Տիգացյան, Հացավան ամրոցի պեղումները. 1963 թ., «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1964, № 10:

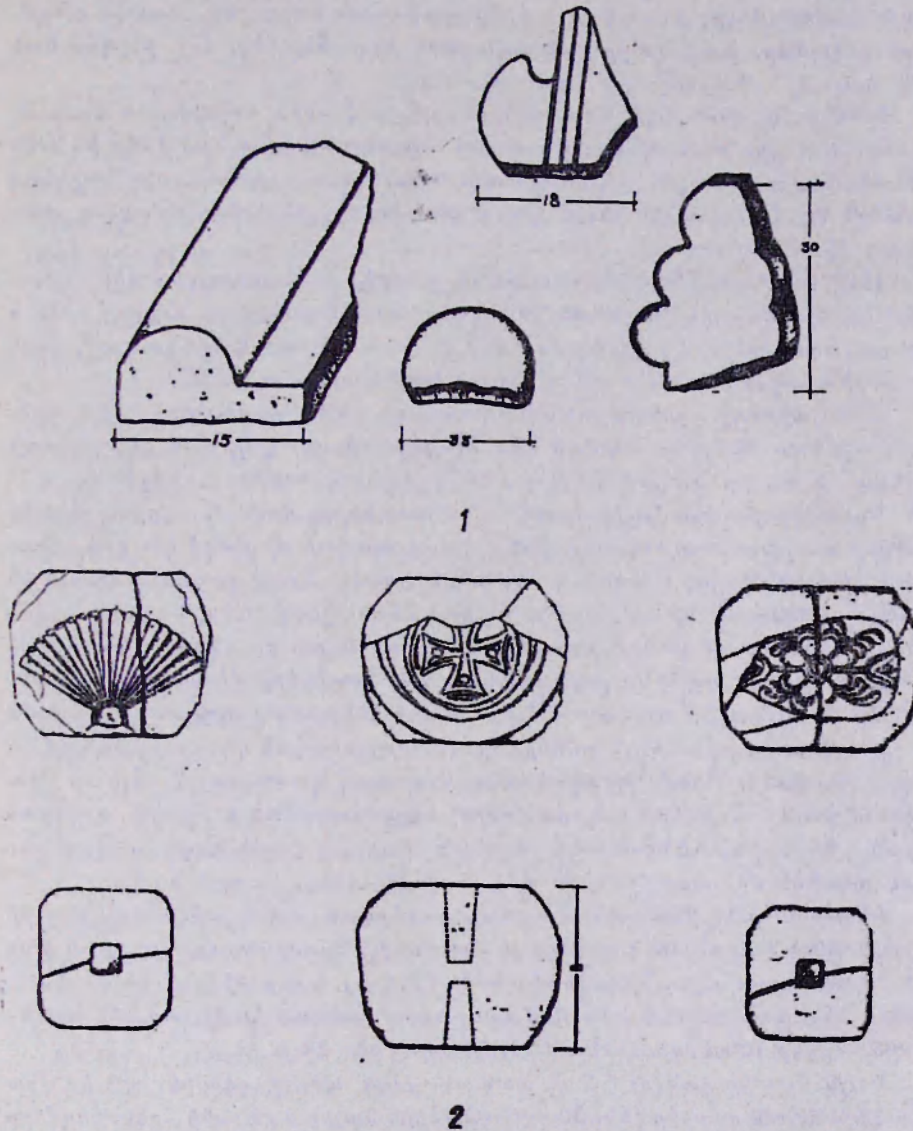
⁸ Կ. Կ. Ղաֆադարյան. Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանո-սական մեհյանի մասին, ՊՔՀ, 1966, № 2 (33), էջ 52—57:

Նկ. 5. 1. Հատակագիծ — 19 քառակուսում բացված շինության հետքերի 2. Հատակագիծ շինության հարավային պատի և 19—20 քառակուսում բացված սենյակի

վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի նյութեր: Ե-20 քառակուսու հորերը պեղելիս պարզվեց, որ սառրին շերտը մոտ 1,5 մ հաստությամբ հագեցված է այդ նյութերով: Դուրս եկան սև փայլեցրած կավե անոթների թեկոններ, բնորոշ փորագիր դարձերով: Հորի միջից դուրս եկավ նաև պատկերազարդ տախտակի մը բեկոր, նախնական զննությունը ցույց տվեց, որ IX դ. հորը խորացնելու ժամանակ օակել և իջել են աարուշանի կենտրոնով: Տեղում մոտ 4.0 մ խո-

րության վրա պահպանված էր կավե հիմքը, որի վրա հենվում էր տախտակը, քարերի կլոր շարվածքը, որի մեջ այրվում էր կրակը: Կավե պաշտամունքա-
լին կուռքերի գյուտը մեծ նշանակություն է ստանում և վերստին հաստատում
է Դվինի պաշտամունքալին խոշոր կենտրոն լինելը:

Նկ. 6. 1. Թևավոր խաչերի քանդակազարդ ղեկորներ: 2. Հուշայան խոյակի տեսքը և
կտրվածքները:

1968 թ. պեղումները Աշխատանքները սկսվեցին Ե-21, Ե-20 և -21, -Ե-19
քառակուսիներում: Հիմնականում նպատակն էր պարզել շինության հարավա-
լին սենյակի սահմանագծերը և գտնել շինության արևմտյան պատը: Ե և Ե-21
քառակուսիների հարավ-արևմտյան անկյունում բացվեց 1,5 մ ընդհանուր լայն
կավե պատ, որի հիմքում ընկած էր փուլ եկած եկեղեցու ղեկորներ:

Որոշ հետախուզական աշխատանքներ կատարվեցին յ-19 քառակուսում (նկ. 51): Այստեղ ուրվագծվեց ինչ-որ շինության պատի հետքեր, որոնք գր-նում էին դեպի հյուսիս, կաթողիկոսարանին զուգահեռ: Բացվեց շինության սլաքի հարավ-արևմտյան անկյունը ներսի մասում: Քարերը լավ մշակված են, իսկ պատի հաստությունը մոտ 1,0 մ է: Այդ հատվածում գտնվեցին երկու կավանդներ, ռուսական և երկրաչափական զարդերով, ապակե անոթ-ների բեկորներ, խաչքարերի քանդակազարդ ընկուրներ (նկ. 61), ինչպես նաև մեծ կարասի մնացորդներ:

1969 թ. պեղումները Պեղումները շարունակվեցին հարավային մասում, որտեղ սկսվեցին նշմարվել հաստ պատի հետքեր: Բացվեց նաև 1965 թ. Ը-20 քառակուսու աղյուսաշեն բերանով հորի նման մի այլ օրինակ, որը նույնպես դատարկ էր: Հյուսիսային թևում շինության հետքեր չեն երևում: Բացվեց ջրա-տարի մի հատված:

1970 թ. պեղումները. Աշխատանքները նորից կենտրոնացված էին հարա-վային և հյուսիսային հատվածներում (աղ. XII): Հարավային մասում Զ-19 և -20 քառակուսիներում բացվեց մոտ 3,0 մ հաստությամբ պարսպապատ, որին արտաքին կողմից հենված էին աղյուսաշեն պատեր (աղ. XIII):

Այս պարիսպը և շինությունները կառուցվել են եկեղեցու փուլզումից հետո, քանի որ նրա հիմքերը շարված էին եկեղեցու կրաշաղախ մեծ բեկորներով: Գտնված նյութերը սակավաթիվ են, հիմնականում ապակի և խեցեղեն:

Պեղավայրի հարավային հատվածի սենյակներից մեկում, սառին շերտից գտնվեց մուգ կապտավուն բազալտից պարաստված մի թասի կես (նկ. 25): Այն ունի կլոր հատակ և ուղղահայաց կարճ պատեր: Թասի վրայով անցնում են զարդագծեր, որոնք կատարված են մեծ հմտությամբ: Վերին գոտին կազմ-ված է կենարոնում կետով շրջագծերից: Սառին գոտու զարդը կեոմանաձև միմյանց կցված ծայրերով լայն անրևներ են: Գոտիները միմյանցից բաժան-ված են շուրջանակի նուրբ տկոսներով: Թասի կենտրոնով ուղղահայաց իջնում են շուրջագծերով արված միջնորմներ, որոնք հորիզոնական զարդը բաժանում են երկու հատվածի: Անոթն իր մշակումով և զարդով կատարյալ է: Այն իր վրա է կրում քարե անոթների պատրաստման հելլենիստական և անաիկ արվեստի ազդեցությունը, մի հանգամանք, որը նկատվում է վտղ միջնադարյան արհես-տադործական մի շարք ճյուղերի վրա (ապակի, զենք, զարդ և այլն):

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված քարե ամանների մեջ իր ուրույն տեղն է գրավում մոխրագույն մարմարից պատրաստված ապիակ կլոր հաակով, ուղղահայաց պատերով անոթը (ընկուր), որն ունի անթերի մշակում: Այն իր ձևով նույնանման է նույն թաղամասում դանված կավե, ապակե անոթ-ների, որոնք թվագրվում են VIII—IX դդ. (նկ. 29):

Նույն վայրից գտնվել է նաև տափակ, լայն պոչով գդալիկ, որն իր վրա ունի շեղանկյուն դարձեր (նկ. 30): Պոչի վերին ծայրը և բերանի երկու կողմերը զարդարուն են: Բերանի փոքր է և քիչ երկար (երկարությունը՝ 7,0 սմ, պոչի լայնությունը՝ 1,0 սմ, բերանի երկարությունը՝ 1,0 սմ): Հյուսիսային մասում բացվեց արևելքից-արևմուտք ձգված մոտ 2,0 մ լայնությամբ մի պատ, որի շտրվածքի մեջ հայտնաբերվեց անտիկ շրջանի քարե արձանների երեք գլուխ. որոնցից մեկը՝ կիսամշակ: